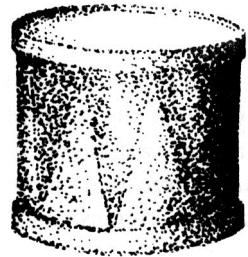

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Visky András: Hamlet elindul

Otthon vagyok

Ikarosz és/vagy Daidalosz avagy a célszerűségnek alárendelt (mély) repülés

Játsszuk meg a Nap meg a Hold ragyogását...
SZILÁGYI DOMOKOS

Kedves Tamás!*

Érdeklődéssel és szorongással vettem kezembe *Ikária öröksége* című esszédet (*A Hét*, 1988. 23.), önkéntelenül is szurkolva Neked. Aki mítoszt értelmez, gondoltam, nem mond le a szárnyalásról. A mítoszi szituáció mindig is a „nagy pillanaté”, amelyben felvillan a lényeg átélésének esélye, s ez – mint kiderül – legtöbbször az egyetlen is. És jöllehet a pillanatnak nincs élhető időtartama (Lukács György), abban a villanásban valamiféle egész mutatkozik meg, maga a lét – írhatnám bátran csupa nagybetűvel! –, ami megtisztít és tudássá lényegül.

Esszéd kitűzött célja önmagában is héroszi: meghúzni a határvonalat *mítosz* és *misztifikáció* között. Ha jól értem, azt állítod, Daidalosz és Ikarosz legendája a történesek végkifejletét tekintve nem hagy nyitva kérdéseket, hagyatkozunk tehát a tényekre, ne keressünk „europoid önértékünk” igazolására héroszt ott, ahol legfeljebb éretlen „serdülő kölyökre” bukkanhatunk. Daidalosz, a mindent jól kiszámító – „kicentiző” – mesterember pontosan vesz mértéket. Daidalosz a tények tisztelője, igaz ugyan, számára csak az

*Nyílt levél Jakabffy Tamáshoz

tartozik a tény fogalomkörébe, ami belátható/érezkelhető/bemérhető – ám most hagyjuk ezt: fönt Hélios, a labirintus bugyrain túl pedig a hullámaival magasra hágó, fenyegetően morajló tenger. „Bátorságban örökdő józanság” – írod. És Ikarosz? Tudjuk. Epizód legfeljebb.

Mindazonáltal megválaszolatlan marad a kérdés: megmenekült-e az öreg mester a Labirintusból? Haladjunk a történet szálán, hozzátartozik az *esethez* az is, ami később történik. Kamikoszba érkezik Daidalos, és kisvártatva ismét labirintusban találja magát. És újfent a Minoszéban! A selyemszára felfüzendő triton kagyló – Theodoridész szép leleményével élve – „a tenger labirintusa”.

A labirintus azáltal *van*, hogy nem engedi fölfedni önmagát. Csak az győzheti le, akinek távlata van. Aki rálát. Avagy: egészben látja! A faltól falig induló – elvész. A részlet elfedi az *egész*et. Az alacsonyan repülő meg beszáll egy másik útvesztőbe. A kiemelkedés föltétele: a szárnyalás. Ikarosz szárnyalása egy pillanat, ám ez a pillanat a teljesség megmutatkozása, az öröklété. Abból a magasságból föltáru a labirintus rejtélye, látszanak az összefüggések. A szárnyalás ez: az összefüggések birtoklása. A szárnyalás: az emberi méltóság imperatívusza. Ott, az időnek abban a gyönyörű villanásában Ikarosz lebeg *most is*. Abból a perspektívából megmosolyogni való Minosz labirintusa, nem ellenséges a tenger s megtölt fényével a nap. „...szabadság-ösztone [...] – írod – nagyobb súllyal esik latba, mint a megmenekülés rációja.” Miképpen lehetne kikeverni a szabadság-ösztonból és a megmenekülés rációjából az autonóm emberi szellemet? Alkímia. Mert nem túlélni kell – a szövegösszefüggésben ennyit jelent a „megmenekülés rációja” –, hanem *kiemelkedve szárnyalni*. A szárnyalásban nem játszható ki egymás ellen a *szabadság-öszton* és a *megmenekülés* rációja. A labirintusban logikai (?) kaput képeznek, a szárnyalás örömeiben egybeesnek. Ahol a kettő egy, az a lét konzisztenciája. Ha föl kell áldozni egyiket a másik oltárán – mindegy melyiket! –, az autentikus emberi lét esélye, az emberiség szertefoszlik.

„Ügye szigorúan magánjellegetű”; „a maga [...] ösztone”. A Tied is és az enyém is. Engedd meg: a nembeliségé. S ennek, ugye, van tétje! „Szerintem illő és érdemes megkockáztatni, mert szép ez a kockázat”

– mondja Szókratész *búcsúbeszédében*. „A mítosz pedig [...] igazolja Daidaloszt.” A túlélés önmagában nem igazol. A létezés-alternatívát nem minden esetben a túlélő képviseli. A túlélés kulcsa nem *egy*, hanem *a* labirintus megfejtése. Másrészt: a mítosz nem Ikarossal *szemben* igazolja Daidaloszt. Szembeállítva – így – apát és fiút, máris kívül vagyunk a mítosz körén. A mítosz körén kívül értelme van a nyarat áthegező tücsök *vagy* a verejtékezve gyűjtögető hangya konfliktusának. Ikarosz *és* Daidalosz. A körön belül a teljesség dramaturgiája. A választás kérdését, amint azt Te is jelzed, másképp, persze, csak nagy óvatossággal lehet felvetni. A mitikus hős, amiképpen a tragikus hős is, nem választ. A választás választja őt. Ezért olyannyira problematikus az általad középpontba állított *tudatosság* fogalma. Itt már a mítosz *idő*fogalmával van dolgunk, s ez nem engedi magát egykönnyen kiszolgáltatni a tények terrorjának. A legenda szimbolikáját tekintve Ikarosz életkora – kamasz, éretlen stb. – lényegtelen. Mitológiai példák sorával lehetne igazolni.

Ha esszéd „zenéjét” hallgatom, újfent meggyőződom afelől, hogy Ikarosz szárnyalhat. Egyre-másra idézhetném irányod ikaroszi mozdulatait. Arra gondolok, hogy a mítoszon kívül rekedt ember fölfelé törekvő vágyakozása és a mítosz hőroszának monumentális kísérlete valahol a végtelen tenger és az aranyló nap között találkoznak, egymásra találnak. Abban a pontban lebeg-lebeg Ikarosz. Hagyjuk, hadd lebegjen, „amíg fölzárkózik mögé a világ”.

Barátsággal ölel: Visky András

(1988)

Otthon vagyok*

Példázatokban szólnék legszívesebben. A termő olajágot említeném legelőbb, amely meghaladja a kőfalat. Nincs elméletem, miként az olajfának sincs. A vallomás, a tanúságtevés szembenállás önmagammal. Aki vallomást tesz, mércét állít önmaga elé. És közelít ahhoz, amit leír. Elmegy a szélsőségekig, hogy ne legyen számára kiút. Nem használ többes szám első személyt, mert (ebben a végletes) helyzetben a rejtett alibi-keresés be nem vallott szándékával ruházhatja rá partikularitását a közösségre.

Helyzetem tiszta: lehetek radikális. Akinek semmije nincs, az lehet igazán szabad. Amikor kijelentek valamit, nem kell tartanom attól, hogy másoknak szenvedést okozok. Kiváltképpen, mert egy quasinylvánosság előtt teszem. A vita, amelyben részt veszek, ennél fogva (is) mesterséges. Nem vitairat, amit írok, csak előlegezett visszaemlékezés. A jelenben egy lezárt jövőre ítélve. Ebben a kizökkent időben úgy vagyok jelen, hogy múltként értékelem jelenemet.

A játszma eldőlt. Legalábbis az a játszma, amely a *lehet-nem lehet* antinómiája körül zajlott. Ma már újrajátszhatatlan. A közelmúlt történelme nem engedett szusszanásnyi időt a vita megemésztésére. Nem – Molter Károlyt parafrazálva –: folytattuk életünket, hanem folytattatták velünk. Az eltelt idő a rejtély félhomályában hagyta az akkor felvetett *ittlét* (sors)kérdéseit. „Úgy a köznek, mint nekem, az lett volna az érdekem, hogy rejtélyről, titokról és ítéletről ne legyen szó. Ha ugyanis lehet szó rejtélyességről, az a mindannyiunktól

* A *Nem lehet* vita 50. évfordulójára.

független jelenlegi körülményekből következik, és éppen ennél fogva nem szabad piszkálni, mert súlyos károk nélkül nem lehet felderíteni. Ezért az általam «közéleti szakadéknak» nevezett valamivel szemben az egyedüli helyes teendő a hallgatás” – írja Makkai Sándor Jancsó Bélának 1936 júliusában. Budapestről.

Miről szól tehát a *tulajdonképpeni* vita? Mi az, ami a nép sorshelyzetének része, s amit a felderítetlenség sötétségében kell hagyni – a nép érdekében? Mikor szolgálja a köz érdekét a hallgatással áthidalt „közéleti szakadék”? Folytathatnám az önmagukat gerjesztő kérdések csatarendbe állítását, vagy elüthetném az egészet néhány, a vita anyagából vett idézettel. „A cikk [ti. a *Nem lehet* – V. A.] ellentmondásain a félmegoldásokban felörlődött ember lelkiállapota ütközik ki” (Bányai László), „...nem is értelem ez, hanem érzelem” (Szekfü Gyula).

Nem folytatom. Idegen tölem – és máris fennakadtam rajta – az összeszorított fogak, a csukott száj, a „meglapulva kiböjtölni a gonosz időköt” felörlő ideológiája. Mert azt az egyén számára elfogadhatatlan lehetetlenséget érzem benne, miszerint lehet élni úgy, hogy közben azon fáradozom, hogy letagadom azt, hogy élek. És: el lehet *fogadni* „az élet vegetatív szintű továbbvitelét”, mert ez „magában hordja az értékmegőrzés és a majdani értékképzés lehetőségét is”, noha a vegetatív szintű élet már az alapvető emberi – avagy: népi – mivolt kritériumaira vonatkozó szellemi minimumokról mond le, és akkor teszi, amikor már nincsen abban a „helyzetben”, hogy taktikából tegye. Mert nem tartalékolható az, ami csak úgy *van*, hogy *történik*.

Nem folytatom a korabeli vita lejátszását, mert óhatatlanul számot kellene adnom olyan fogalmakról: nép, köz, s azt a hamis látszatot kelteném, hogy a népközösségre vonatkozó ítéleteim valamiképpen a nép nevében hangzanak el. A fogalom ma érvényes tartalmairól nem tudok számot adni. Csak mint negativitást tudom meghatározni: valamiféle önpusztító szomjúságot gondolok, mikor kimondom. Lekopott a szóról minden félszázaddal ezelőtti fenségesség, mert az, amit hozzátartozónak véltünk, nem tudott majd háromnegyed századon át a leghétköznapibb módon kifejeződni. S így – óhatatlanul – lepusztult.

Csak önmagamról tudok számot adni. Arról az énről, amely létével és ebből eredendően következő öndefiníciós kényszerével

szabadságharcot folytat egy kilátástalanná vált kultúra és valóság ellen. Látszólag kényelmes – „tisza” – helyzetben van: léte eleve ellenállás, s ebben a hullámverésben könnyen felszínre bukkannak identitása látványos elemei. Ámde éppen ezt a kényelemérzetet szeretné megtagadni. Mert kívülről adott, nem az énből fakadó, s így identitása is csak negatív meghatározásokkal közelíthető. Nem az, aki, hanem amivé lennie muszáj. S ezt csak önnön teljessége árán teheti.

Az egyetemesség az *én* számára nem cél, hanem kiindulópont. Csak ahhoz érkezhetsz meg, amittől elindultál. Nem külső meghatározottság, hanem bensőségesség. Szabadság. A mindenkori zsarnoksággal nem lehet szembehelyezkedni csak a belső szabadság birtoklása árán. A szerep heroizmusa fáraszt. A szenvedés mítoszra elgyötör. (Nem tartom véletlennek, hogy olyan fogalmak megalkotói, mint „produktív fájdalom”, „kisebbségi világhivatás”, „mártír egyház” – így vagy úgy összeroppantak. Ez a gondolkodásmód úgy hártja a kollektivitásra a nagy eszméket, hogy közben az egyénnek módja van kimenekedni a gondolat szorítása alól. Úgy lehet, nem az egyház volt mártír sohasem, legfeljebb püspökei, papjai...)

Semmi garanciáját nem látom az *értékkonzerváló* visszacsavart lobogású életnek, mert olyan jövőre apellál, amelyet nem birtokol, hiszen nem birtokolja a jelent sem. Vákuum-lét. Bonhoefferrel szólva: az ellenállás elveszíti a maga reális értékét és a teoretikus-fantasztikus világba menekül.

Ha a *lehet–nem lehet* antinómiájából a maradás–elvándorlás magatartásmo­delljei következnek a feloldás esélyeként, úgy akkor hamisnak érzem a paradigmát és visszautasítom. Másról van szó. A *lehet–nem lehet* nem antinómia. Visszanyúlva a történelmi mintához: a „nem lehet” korabeli kimondását egy tragikusan rosszul bemért szituáció – a fasisztoid típusú nacionalizmus – szorgalmazta, és a német „megoldásnak” nyújtott teret. És a másik véglet: a népi demokrácia idején kimondott „lehet” a megadás álcája volt, a szükségszerűségek belátásának mutatta magát a kiúttalanság bevallása helyett.

Erkölcstelen a realitásokat elfogadó *nem lehet* – itt most nem Makkairól van és lesz szó! –, és erkölcstelen a realitásokat lehazudó

lehet. Legfeljebb az egyén számára kínál látszólagos és nem radikális megoldást. Az egyszemélyes túlélését.

A történelemnek ebben a szeletében látszólag nincsenek megtevesztő átmenetek. Az egyén azonban, aki személyére méretezetten éli meg a kor konfliktusait, mindig is választás előtt áll. Csak innen tudok elindulni: helyzetemet egyetemes konfliktus-szituációként fogva fel. Azzal a hittel, hogy az egyén tragikus önbecsapása – áldozatvállalásnak stilizálva – sohasem „használt”.

Az *ittlét* az emberségem számára kihívás. És embernek lenni azt jelenti: megmaradni annak, aki vagy. Az erkölcsi lény számára az épp-így-lét nem program, hanem a másként levés lehetetlensége. A bestialitás nehéztüzérségével szemben felvonultatja önmagát. *Nem* dobja oda magát, hanem önnön belső szabadságával teljes azonosságban *él* és *történik*. Úgy mutatkozik, mint a közvetlen tapasztalatokon való túllépés lehetséges – kiélezett helyzetekben pedig: egyetlen – alternatívája. A magát realitásként feltüntető nemléttel szemben – létezésalternatíva. Nem hiszem, hogy az utóbbi egy és negyed század történelmi kataklizmáinak köszönhetően Európából, sőt Közép-Európából kiszakadva különös embertípus vagyok, akit ilyené alakított az idő. Arról van szó mindössze, hogy itt az emberi mivolt mércéje és ára más – sem kisebb, sem nagyobb –, mint másutt. Ez a válaszom az asszimilációra. Amely itt sem – egy általánosabb európai avagy világméretű válsághelyzet felől nézve – elsősorban nyelvi/etnikai, hanem erkölcsi. Az asszimiláció nyelvi mozzanata már egy lerombolt erkölcsi alapra „épül”. És akkor ez a válaszom bármilyen asszimilációs trendre – erkölcsire, szellemire, gazdaságira –, bárhol élnék.

A totalitarisztikus hatalom kénytelen a saját *jogos* (értsd: jogrendszer által biztosított) önvédelmét karhatalmilag megszervezni, mikor bepillant az emberség/emberiség tükrébe. És ebben a kényszerhelyzetben megmosolyogni való fintorokat produkál a történelem. Apám a háborút közvetlenül megelőző években, a horthysta időkben – úgymond – kommunista elveiért üldöztetett – jóllehet nem volt kommunista –, a második világháborút követő kommunista totalitarizmus szervei horthystaként nyomorgatták, jóllehet nem volt az. Mára már újabb fogalmi billogok jelölik a tartalmaiban és

radikalizmusában mit sem változott magatartást. Amelyen belül könnyen szervesen értelmeződik az, amit a hatalom „a nemzetiségi kérdés végleges megoldásának” nevez, s valljuk meg, pontosan fogalmaz. Az idézetben szereplő kategóriát – „nemzetiségi” – többszörösen is félrevezetőnek tartom, minthogy mindenekelőtt nem etnikai kérdést fed – ha a végső értékek felől nézem –, hanem az erkölcsre, a humánusra vonatkozót.

A konfrontáció görnyesztő nyelvi meghatározottsága jelenem, történelmem alaki, módszertani és nem lényegi meghatározottsága. Ilyen értelemben vallom Reményikkel: „Az erkölcsi törvény mint magyar követelmény bennünk.” Ha szembenállok, elsősorban nem magyarként teszem, ennyivel nem elégszem meg, mert erre kötelez hitem, egyetemességem, ami elmozdulási pont kíván lenni a másik ember számára is, mert ha a másik ember kizárásával történik a „fölemeltetésem”, semmi garanciáját nem látom – tartalmait tekintve – az új helyzetnek. Mert csak helycsere. Ha pedig emberként teszem, tehát esszenciálisan társadalmi-közösségi lényként, így vagyok magyar. Magyarságomból ez „él túl”, ezt tartom „össz nemzeteti érdeknek”. És magamért teszem, mert így vagyok: én. Én nem lehetek másként.

Az a meggyőződés munkál bennem, hogy a *lehet-nem lehet* paradigma nem sajátunk. Felállították velünk, kimondatták a *nem lehetet* és kimondatták a *lehetet* is, mert mindkét út ugyanoda vezet. Ezek után érthető, hogy nem alakulhatott ki egy önmagának teret kiharcolni tudó kisebbségpolitikus magatartásmodell, amely következetességre kényszerítette volna a hatalmat, hogy ezzel hozza lehetetlen helyzetbe. Arra gondolok, hogy a polgárjogi harcoknak válaszokat kell kikényszerítenie a hatalomtól. Ezzel szemben a mai napig funkcionáló értelmiségi-politikusi modell a következő: 1. Szerepvállalás vagy megnyilatkozás; 2. A hatalom válaszlépése, üldöztetés; 3. Elvándorlás, a „nem lehet” kimondása. A harmadik lépés feloldozza az autoritást minden számottevő politikai arcvonal képviselétől.

Nem mondom: „*lehet*” a maradásommal. Nem mondom: „*nem lehet*” elmenve. Maradok, s azt mondom *nem lehet*. Alkotóként Kelet-Erdélyben, mikor a mienkhez hasonló politikai rendszereket mély és leküzdhetetlen válság kezdte ki, csak a *nem lehetet* tartom

erkölcsösnek. Az egyetemesség felől a *nem lehet* alternatíva nélküli magatartás. Kilépni belőle nincs mód. Mert nem nyújt az *ittlétre* – ismét nem történeti-földrajzi toposz – vonatkozó semmilyen megragadható megoldást. Értelmezhetetlen, a cselekvést hamisan lemásoló nem releváns gesztus.

Magyar vagyok és lengyel és cseh és szlovák és orosz és örmény... És román. A lehetőséget, hogy magyar legyek, a szellemi *lebensraumot* a lélek nagysága teremti meg. A lehetőség én vagyok, ha vagyok.

Muszáj a présbe kényszerülnünk és befejeznünk a mondatot (Pilinszky).

A magasban csillagok. Csillagok Európa egéről.

Otthon vagyok.

Függelék

Adalékok a túlélés etikájához

A túlélés szándéka mindig a józan megfontolás köntösében jelentkezik. Elegáns, visszacsavart lobogású létezésforma. Alapvetően heroikus póz, a *készület*, s nem a *készenlét* állapota. Lehet ugyan készenléttudatról beszélni, ámde csak mint negativitásról. A túlélésre berendezkedett értelmiségi erőfeszítéseket tesz, hogy önmagát nem létezőnek tüntesse fel. Nem vagyok, íme! – mindenről lemondok. Paradoxális módon mégis ott van a „felmutatás” gesztusa is! Nem vagyok ellenálló. *Nyíltan* „nem vagyok”. Mialatt, úgy érzi, eljön az ő ideje, aminek semmi köze nincs jelenéhez. A túlélő időfogalma tagadja a folytonosságot. Időszekvenciákban, időtömbökben, időszelvényekben gondolkodik. Minduntalan azt érzi: az idő, a személyével fémjelezhető idő – közel van.

Non-etikája az aszkézis álarcában jelentkezik. Nem magáért „teszi”. A túlélő nemléte: cselekvés. Miközben elodázza magát. A nagy pillanat megszállottja, vallásosan reménykedik benne. Mélységesen átéli azzal, hogy kiiktatja magát és letörli a jelenét, és narcisztikusan szemléli önmagát a(z el) hallgatás katakombáiban.

A túlélőt mindig igazolják a tények. Minthogy ő *van*, az *élő* másik meg elnémíttatik. S az így beállt hasonlóság (a hallgatás szituációja) a túlélőt megerősíti ideológiájában, mert ő még – úgy véli – nem játszotta el a cselekvés esélyét. Holott a csend, amibe burkolódzik, nem a figyelem csendje, nem a leshelyzet *éles* állapota, hanem annak a görcsös bizonyítása, hogy nincs fegyvere. Nem önmagát „helyzetbe hozó” nagy játékos a túlélő, hanem önnön letagadása dramaturgiájának a megalkotója. Művész. „Túléletművész.”

A túlélő számára az élők bukása elégtétel. Ha erről kényszerül beszélni, véleményt nyilvánítani, a magáért való mártírium kritikáját fogalmazza meg, és nem mulasztja el megemlíteni magatartása fegyvertényeit.

A túlélő, amidőn visszavonultában területeket ad fel, pontosan tudja, minek érdekében teszi, s azt, ami marad, fontosabbnak hiszi annál, amit elveszített. Úgy érzi, bojkottálják munkáját azok, akik a *status quo* megőrzése érdekében beadványokat szerkesztenek, jogra, méltóságra hivatkoznak, „séreلمي politikát” folytatnak. Ezeket okolja az állapotokért, a meggondolatlanokat, a sorsot önmaguk és mások ellen kihívókat, akik a fenevad vermében húzgálják az oroszlán farkat, és nem hajlandók az állatok királya címmel megszólítani őt. Úgy gondolja, hogy a *szavát hallató* saját hibájából tűnt el a süllyesztőben. Egyedül ő okolható helyzetéért. És mikor ezt állítja, noha kivételes a vigilenciája, átsiklik a helyzet, az állapotok felett. Nem tesz róluk említést, adottaknak tekinti és legitimizálja őket. Mert ebben a szentesítő gesztusban érkezik meg önnön erkölcsi felmentéséhez.

A túlélő célja: megfelelni a világnak, illetve a megfelelés látszatát kelteni. Egyéniségét a hatalom által adott játékszabályok tiszteletben tartásával tartja takaréklángon, őrizve magatartásában egy rendkívül finom egyensúlyt, amely a kívülállás és a kollaboráció metszéspontján jön létre. Ő ezt józanságnak nevezi és tisztánlátásnak. Mert babonásan tiszteli a tényeket és büszke valóságismeretére. Noha nem a valóság *ismerése*, hanem *elismerése* ez. Meghajtja fejét a „való” előtt. Nincs ereje visszavonni a tényeket. Nincs ereje kimondani: érvénytelen arra, ami a világhoz nem is hasonlít. S ezzel érvényessé teszi önmaga számára is. Kívülmaradása – illúzió. Úgy véli ugyan, nem része a

szerkezetnek, hiszen hierarchikus viszonyt teremt vele: túléli, tehát fölül rendeltetett. Nem része, tehát erkölcsileg nem adósa.

A túlélő semmitől sem riad vissza sérthetlensége megóvása érdekében. Voltaképpen a hatalom felállította csapdába sétál be: elkülönül, bezárkózik, nem levelezik, kikapcsolja telefonját. Megmaradásának reménye a távolságtartás. S miközben eltűnnek az emberek körüle, eltűnnek vagy nevetségessé válnak, igazolva érzi önmagát. Mindennemű közösségi megnyilatkozást elítél, alibiket keres a távolmaradásra. Ezzel aztán megkönnyíti és felgyorsítja a pusztító-tisztogató munkát. Nem tanú. Egyszer aztán megverik az ő ablakát is...

A túlélő annyira biztos ideológiája helyességében, hogy amikor az elhurcolt ellenálló a körülmények folytán kiszabadul és nem szűnik meg tovább is ellenállni, a besúgás, a provokáció, a csalétek vádját terjeszti róla. Megtagadja korábbi *szimpátiáit* (a szó eredeti értelme: együtt szenvedni), és szinte észrevétlenül intézményesül.

A túlélő, ha megverik az ablakát és mennie kell, meg van győződve afelől, hogy tévedés áldozata lett. A hatalom kiszabadulása után meg is hagyja ebben a hitében. Inkább „elismeri” tévedését, mint hogy alkalmat szolgáltatson a túlélőnek arra, hogy radikalizálódjon és áthelyeződjék az ellenállás szintjére.

Kiszolgáltatott helyzetben a túlélő bármikor hajlandó a „megtérésre”. Elismeri hibáit, megbánja soha el nem követett politikai vétkeit. Holott nem követett el semmit. A hatalom így zúzza szét szellemi integritását. Így irtja ki belőle maradék autonómiáját.

A túlélő nem él. Ő túlélt.

(1987)

Könyörgés cenzúráért

Két part között érzem magam: az egyiktől már elszakadtam, s úgy hiszem, róla sokat tudok már, jöllehet a tudás még nem nyelv, nem mondat – szavak legfeljebb, amelyek nem lelik igazán a kontextust. De a szavaknál talán sokkal inkább a zsigerek, a „vesék és velők megoszlása” – Károli Gáspár szép szavaival – jelenti a múltat, a lélek speciális másként-létele, valamiféle mélyről jövő, egzisztenciális ott-hontalanság. Félelem. Ami a két part között hömpölyög, az az idő, a sötétes háttér, mely hatyút lebegtet, keresztet, s talán egy írógép orgonáéra emlékeztető klaviatúráját.

Az idő(m)nek ez a materiális érzékelhetősége kiszolgáltat a pillanatnyiságnak. Úgy tűnik, minden leírt mondat, kimondott szó kiragadja a túlsó partot a ködből, meghúzza kontúrjait, mint a felkelő nap a felhők szegélyét. Innen az állandó megnyilatkozó jelenlétre ösztökélő érzés, hogy hallgatásommal mulasztok, időm elillan, mint a szép nyár, s én megfosztom magamat a beszéd bizonyosságától. S mivel bármit ki lehet mondani, besétálok a beszéd csapdájába; szavakat használok – pfúj! –, azokat legalább, amelyeket korábban véka alá kellett rejtenem, noha legalkalmasabbnak azokat véltem a párbeszédre. Írok: érvelek, kifejtek, okadatok, eltrafálok – tenger-nyi a mondanivalóm. És mivel a beszédet nem a magány szorítása hozta létre, legalábbis nem az egyedüllét, hanem a közösségben való létel: az a mélységes titka az emberi mivoltnak, hogy sohasem képzelhető el önmagában, és a másik ember objektív módon rezonancia-feszülete önnön létének – a beszéd tulajdonképpen mindig is párbeszéd. Egyedül nem kevés vagyok, hanem egyszerűen nem vagyok. A nem. A két part közötti helyzetemben azonban azt érzékelem: a mindent kimondás idején a beszéd megszűnt párbeszéd

lenni. Korábban minden leírt mondat a személyes diadal – hamis? – érzetével töltött el, amiben az a tudat munkált, hogy *értve vagyok*;

hogy – íme! – ismét sikerült átkerülni a szigorúan ellenőrzött jelentés demarkációs vonalán, a kenterbe vert cenzúra meg a bokrok alatt nyög – öntudatlanul;

hogy íróember – Kelet-honban, itt – mondatai kommandó-osztagának segítségével, az elit alakulatokkal átjut a semmit-mondás határán a jelentésszerű (pár)beszéd túlololdalára, s így léte igazolva van;

hogy *vannak*, akik várják s visszhangozzák, cinkosságot vállálnak vele már a (meg)értés okán is, elég, ha megpillantják a mondatokban a „vékát”, máris tudják, mi lapul alatta: ott van az elkülönített szavak arzenálja, akár egy ellenzéki kormánytestület, készen arra, hogy a megfelelő pillanatban előjőjenek és proklamálják a lélek titkait.

Addig a kelet-európai mivolta való körmönfont célzás volta-képpen *elvégezi* a szemantikai nagy-munkát.

Egyszer aztán ennek vége lett. Minek is? Az alibik korának. Hogy *valami* hiányoznék még, aminek kívülről kellene jönnie, s része lenne az eddigieknek. Minek? A szavaknak, a mondatoknak.

És akkor valami összeomlott.

Ami eljött, az a dühödt szószótyárság, a nagy fecsegés. A mezítelenség rútsága. Az ellenálló szavak semmi értelmeset nem tudnak mondani: jó esetben naftalinízűek, legtöbbször formalin-szagot árasztanak. Évek múltán először kilépsz az utcára, mint Örkény István főbiás hősnője, szétnézel, hallgatózol, s ha megkérdezik, mit tapasztaltál, annyit mondhatsz: bűdös van.

A negatív módon való létezés: nem-lét. Nemlét. A korábbi – nemegyszer össznépi kiterjedésűnek hitt – személyes győzelmek helyett annak a felismerése, hogy a beszéd lehetetlen. A két part között – ahol most *vagyok/vagyunk* – tehetetlen vagy az idővel szemben. Felismerhetetlen a törvényszerűsége annak, ami felszínre vet, egzisztenciális fontosságúnak mutat, s majd kisvártatva el-süllyeszt, eljelentéktelenít, nevetségessé tesz, végül elmállaszt dolgokat. Gondolkozom, mi is történhet (velem)?

A nagy kapkodásban, azt hiszem, ellenemre van kimondani a szavakat. Azokat, amelyeket végső értelmük – az egyetemes és a

személyes emberi, az égi és a földi, az evilági és az örök stb. – artikulálhat csupán. Hiszen megcsalattatásom éppen az: vannak szavak, amelyek nem megneveznek valamit, hanem a mondhatatlant jelölik. S ha nem ezzel a tudattal jelölik őket, megszeged a kimondás ősrégi tilalmát. Isten nem a teremtő neve. A Teremtő a Név maga. A tiltás visszavezet a kommunikáció – a szót-értés – első és nagy parancsolatához: kimondva csak kevesebb lehet, csak hasonló, de nem az. A mindent-mondás tulajdonképpen egy a semmit-mondással. Emlékezzünk vissza, mi is a zaj: hangzás, amelyben minden frekvenciájú hang megtalálható. A harmónia meg mi más volna, mint a kimondás tilalmának a gyakorlása. A csend.

A szavakhoz való viszony – ami voltaképpen az egyetlen lehetséges fordított. Nem nekem kell kimondanom őket – mondjuk: szabadság – a szónak kell kimondania engem. Isten nem név, ő a Név. A névtelen maga. Mindazonáltal amikor megszólal, akkor imígyen mutatkozik be: VAGYOK AKI VAGYOK. Maga a létige. A hasonlatosság – bűn. Kimondani/leírni a szót – mondjuk: szabadság –, anélkül hogy realizálnának abban, aki kimondja (a szövegben, az emberben) – bűn. Nem mondom ki. Hallgatok. „Ne csinálj magadnak faragott képeket, sem semmi hasonlót...” Nem a hasonló újratermelésére rendelttél, hanem arra, hogy kimondjad a mondhatatlant.

Szavaimat az áldozat(ok decemberi) csendje söpri el. A megvalósulás egyedül ez. Ennél sohasem kevesebb. Szó az, ami személyes és ami szent. Légy fegyelmezett.

Nekünk nem beszélni kell megtanulnunk, hanem hallgatni. Vagy legalább dadogni. Megélve így valamiképpen az egyszerit és minduntalan megújulva újraismétlődőt. Nem beszélni. S nem kiáltozni, hanem énekelni. Híján vagyunk ama nagy tragikus érzésnek, hogy valami miattunk történik most, értünk, s túlélőkként valamiképpen méltatlanok is vagyunk arra, ami elkövetkezett. Mert méltó az áldozat csak. Az áldozat ténye és botránya a tragikum köre. Valami egész akkor.

Igaz csak az, ami nem kevesebb ennél.

(1990)

Farsang vagy aminek lennie kell

(A MÁSIK SZÖVEG) Humortalan világban nemcsak élni nem lehet, de humorról – avagy: humort – írni sem. Hadd tegyem mindjárt hozzá – teszem mindjárt hozzá –: nekem. Nekem legalábbis. Ebben az írásban leginkább tehát a lemondásról lehet szó, hatalom alá vetett lény, magam, lemond. Akkor ezt most lemondom, ezt az írást. Nem vállalom el. Hazám családi állapotára való tekintettel udvariasan kitérek, majd legközelebb, mondom belátással, jobb korban, remélem, ismerni fogjuk egymást. Mindazonáltal nem hagyok kétséget afelől, hogy letettem róla. A *gonosz kauzalitás-tyrannisz* (Frobenius) rajtam szerzett nagyszabású diadala. Dinosaurius rex. Elkezdődik, igaz, testemen keresztül, egy másik írás.

Akkor tehát, kis túlzással, minden rendben volna? Érezhetek némely diadalt visszaszúrván, így, magam is? Írói természet a skorpióé? De mi van akkor, beszéljünk csak az előállt helyzetről – Uram, a helyzet előállt! –, mi van akkor, ha az első mondat, a lemondó szerkezetű csak úgy hányavetin – következésképpen igazságtalanul – a világ szemére van hányva-vetve, jóllehet a bevallott vereség nem is tartoznék rá? Miközben, persze, *szól róla*, még ha azt leírni: *róla szól* – nem is volna merszem. Nem érinti, mert, mondanám, mindközön ségesen kudarc. Hogy írói kudarc volna, azt azért nem állítanám. Az csak az írás létrejötte feltételével van (lesz). Most lassan jól jönne egy idevágó – hogy hova is, azt majd a későbbiek folyamán nem ártana tisztázni! – intelligens citátum, *ír a sebre*, mely arról szólhatna legkivált a tekintély erejével, attól író az író, hogy eljut(hat) a nemtudás állapotába, amelyben elkezdődhet az, aminek lennie kell. A kudarc nagy klasszikusai!

A másik szöveg, amely magától mintegy életre kél, elhatárolja szent terét, miképpen varázsló teszi – térül-fordul – a processzió első mozzanataként. Amikor kimetszi a varázslat terét, rendet teremt, és elejét veszi bármiféle hivatkozásnak. Ebben a kívül levő dolgok is mintegy helyükre kerülnek – kívül vannak –, létrejön valamiféle szerkezet a strukturálatlanban, amely a továbbiak folyamán *elbírálja* – és némileg felelős is érte – a megtörténő csodát.

Ami gondolataim szerint – amelyeket feladtam – humort szül, az valamiféle rend. Amennyiben volna *valamiféle* rend. Rend van, Rend. A másik írásban, itt elmondható, nincsenek helyükön a dolgok. Helyek vannak és dolgok, nagy összevisszaságban. Humor úgy teremt rendet, hogy maga a rendből, az eleve valóból indul ki. S ekképpen van érkezése dolgainknak.

Komor korom kényszere a kizökkenés, az elszakadás szándéka, ismerem fel. Csakhogy ünnep az, ami a rendtartás szerves része. Ünnep nincs, mert hétköznapok sincsenek, amelyek a mieink volnának. Itt-most nem illik frivolkodni, folyamatos tusa folyik, szembe kell szállni minduntalan és ébernek lenni. Élni a gyanúperrel, nélküle sohasem. Nincs tulajdonosi nyugalom, nagyvonalú és tékozló könyvedség. Szükségét végző állat. Egyre több szükség, egyre több állat.

(INTERLUDIUM. JÁTÉK-TÉR) „Mondék az én szívemben: no, megpróbállak téged a vígan való lakásban, hogy lásd meg, mi a jó! És ímé, az is hiábavalóság! A nevetésről azt mondom: bolondság! a vigasságról pedig: mit használ az?” – „...legyen közösség a formaöszön és anyagöszön között, azaz legyen egy játéköszön, mert csak a realitás egysége a formával, az esetlegesség egysége a szabadsággal teszi teljesebbé az emberség fogalmát.” – „Sok-sok játék, sok életrajz-írói mimika, pátoszt lelohasztó öngúny kell ide, amennyi csak lehetséges!” „Mi is játszunk, és tudjuk, hogy játszunk, tehát többek vagyunk, mint értelmes lények, mert a játék maga értelmetlen.” – „Az erők félelmes birodalma és a törvény szent birodalmán belül az esztétikai alkotóöszön észrevétlenül dolgozik egy harmadiknak, a játék és látszat vidám birodalmának felépítésén, ebben leveszi az emberről a bilincseket, amelyek minden viszonyban feszélyezték, s megszabadítja mindattól, aminek kényszer a neve, mind a fizikai,

mind a morális életben.” – „Az élet irtózik a merev szabályosságtól.” – „...errefelé annyira – oly hevesen – nem tudják (és természetesen le is tagadják), mi a játék, azt hiszik, hülyéskedés (hinni, fiacskám, a templomban kell, játszani meg a p...csóddel a porban), azt hiszik, jó dili (Lili!), azt hiszik, vicc, azt hiszik, korlátozás, azt hiszik, infantilis, azt hiszik, gyerekes, azt hiszik, a játék nem tudja, hogy nem-játék is (mennyivel kevésbé van ez fordítva!); a játékban semmi »csak« nincs, mert nem meghatározható, mert minden pillanatban újradefiniálhatja magát...” – „Elviselhetetlenek az udvarmester érényei, mert csak hibáit táplálják.” – „Mivel így megy a játék ... játszunk mi is így.”

(MACABRE) Kinek volna bátorsága kijelenteni, sok *homo ludens* disznót győz? De hát miből van több? (Hol élünk?)

Homály. „Itt olyan éj van, mely nem könyörül sem a bölcs embereken, sem a bolondon.” (*Lear király*) Nekünk most különböző szintű hatalmi játszmák sugallatai szerint folyamatosan és fondorlatosan a halál révén kell élnünk. Fronthelyzet, magyarázzuk. A pokol körei. Mi a pokol? A játéktól megfosztott ember birodalma. Emberarcú birodalom. „A pokol a másik ember” – fronthelyzet. (Megrendülve olvastam a minap, hogy az örökké szembenálló, felforgató, nyughatatlan rikkancsfilozófust karneváli csendes-vidám tömeg kísérte utolsó útjára. Festett arcok, mulatságosan torz maszkok, krumpliorrok, maskarák – a spontán temetési szertartás jelmezei. Ami, csak képzeletben, a szellem legkimagaslóbb bohócainak kijáró végtisztesség. Újraolvasni Sartre-ot!)

Militarizált közéletünk szűk terében tör a gúnyra hangolt mondat és botrány a játék. És ezt elsőként önmagamon veszem észre. Azután, persze, másokon is. Azt érzem, értelmes lény, illetlenül viselkedem. És noha nem akarom, korlátnak érzem azt, ami – a játék – a rend maga, Rend. Szabálysértőnek azt, ami – a játék – a véletlen áruhájában dévajkodó szabály, a Törvény maga.

A rituális tiszteletlenség hónapjában lármás és rendetlen viselkedés feltűnő kitergetése a dolgunk. A *hagyomány arra kötelez, ne tiszteljük*. Bújunk maszk mögé, öltözzünk ijesztő ruhákba, változtassuk magunkat felismerhetetlenné. A hagyomány arra kötelez,

negligáljuk a tekintélyt, gonoszkodjunk a hatalommal. A tekintélyt meg a hatalmat arra, mulassunk ezen (magunkon). Lépünk ki medrünkéből, tegyük kérdéssé magunkat. Legyünk faramuci részlete egy hosszabb tanulmánynak, ami már meg van írva, és jól. Engedjük meg magunknak – igazán megengedhetjük magunknak. Magunknak kell megengedni. Mindenki magának. A hagyomány arra kötelez, ne legyünk azok, akik vagyunk. (Húshagyókeddig érezzünk össznépi szeretetet azok iránt, akiről azt állítjuk, gyűlölnék.) A hagyomány arra kötelez, ne legyünk olyan fontosak, amennyiben a tagolatlan hétköznapiok, a közvélemény, a közjó, a messziről ránk figyelők azt róják feladatuk, meg ne szünjünk fátkyaként világolni a nagy kelet-európai éjszakában. Legyünk röhejesek. Ne tudjuk megállni. Szakadjunk szét. (Pihenjük ki magunkat magunktól.)

De hát kik vagyunk! (Másként: mi a hagyomány?)

Egyszer egy skorpió át akart kelni a folyón. Megkérdezte az éppen arra járó teknősbékát, átvinné-e, mivel ő nem tud úszni. A teknős így felelt: „Már hogyan tenném, hiszen ha te a folyó közepén meg találasz szűrni, akkor elmerülök.” „Ne légy ostoba – válaszolta a skorpió –, hiszen akkor mindketten megfulladnánk.” Így aztán a teknős végül is kötélnek állt. Amikor a folyó közepére értek, belédöfött a skorpió. Haldokolva kérdezte a teknős: „Hogyan tehetted ezt?” Mire a skorpió – maga is fuldokolva – így válaszolt: „Mit csináljak? Ilyen a természetem!”

Kik vagyunk? – kérdezem fuldokolva.

Idézetek: *Bölcs Salamon, Friedrich von Schiller, Thomas Mann, Johan Huizinga, Esterházy Péter, Cs. Szabó László, Samuel Beckett írásaiból. A teknős és a skorpió története Manfred Eigen-Ruthild Winkler A játék c. könyvéből való.*

(1992)

Miről beszélünk?

„Én, én, én...”
(GOMBROWICZ)

A rezignált recenzens alanyi mondatokra vágynak. Rémülten tisztázza: nem valakiknek a nevében szól, nem is lát maga előtt – a történelemre, itteni „kis” életünkre vonatkoztatható – alkalmas, érvényes *közös* szemléleti alapot, amely gondolatsorát összefogná, érvényét visszamenőleg kiterjeszthetné. Ha vannak premisszái, úgy csak vágyakozása tárgyai volnának ezek, elhárítja hát a tolakvó ítéletfogalmakat, amelyek elhatárolódnak attól, *amiről* szól. Mindazonáltal nem rejtőzik el; sovány premisszája: önmaga. Tisztában van azzal, hogy amit tesz – az olvasat –, ítéletalkotás. Folytatja: nincsenek szembenálló felek, legalábbis e sorok írója nem áll szemben. Ha van instancia – van! –, akkor valamennyien – író, nyájas olvasó – egyazon oldalon állunk. Kijelenti: nem büntelen. Ezzel őt ne vádolják. *Amiről* szól: – ez meg azt jelenti: közeledik. A jelenséghez, mondaná, ha meg tudná nevezni. Nem tudja. Belső cenzúrája, vele született büntudata arra szorítja: ne meneküljön.

Nem áztatja magát. Amit leírandó, arról aligha mondhatja el, nincs dolga vele. Leírja, van. Jóllehet – esetenként – gyökeresen másként gondolkozik. Ámde nem különállóként és nem kívülállóként, mert: 1. nem látja semmilyen etikus módját dolgaink kívülről való szemlélésének; 2. csak önmaga vállalása feltételével szólhat. Beszélni – ez öndefiníciót jelent. Ha ki is maradt ebből-abból, ezt nem rátermettségéből vezeti le. Az asztalán levő könyv, írása tárgya erre inti.

Tudja: 1989-ben, a könyv megjelenése idején e válogatásban szerepelni nem kis kockázatot jelentett. Szem előtt tartják. Mél-tányolja.

A könyv*. Sötét tónusú borítóján egy nekünk háttal álló férfi (?) a kolozsvári Szent Mihály-templomot s az előtte levő teret szemléli. A cím a háttára került éppen: *Birtokon belül?* Szerzője, Kántor Lajos, a „személyes és kollektív önvizsgálat” (5. o.) szándékával beszélget az erdélyi szellemi élet tizenegy meghatározó személyiségével. A *Téli beszélgetések Erdélyben* alcímet viselő kötet kevéssel a decemberi politikai átrendeződés előtt jelent meg a magyarországi könyvesboltokban (idehaza azóta sem!). Dokumentumértéke kitüntetett. Abba most ne menjünk bele, hogy az önvizsgálat kollektivitásra eső része – tekintettel a megjelenés helyére, idejére – eleve nem teljesülhetett. Említést azért teszünk e körülményről, hogy a helyzet abszurdításáról (is) szóljunk.

Fontossá azonban nemcsak megjelenésének pillanata teszi – így az érdem egyedül a történelemé volna –, hanem a gondos, sok mindenre figyelő szerkesztés. Kántor Lajos az utóbbi években egy személyben pótolta intézmények hiányát, ösvényeket keresett, nyomokat gyűjtött. A *Birtokon belül?* legidősebb és legfiatalabb interjúalánya közötti korkülönbség fél évszázad (a legidősebb 1906-ban, a legfiatalabb 1957-ben született) – a Kántor Lajos által kiválasztott minta relevanciaértéke nyilvánvaló. A könyvben rögzítettek értelmezése megkívánja az interjúk keletkezési idejének számbavételét: 1978: Sütő András; 1979: Kányádi Sándor; 1981: Szabó T. Attila; Balogh Edgár; 1982: Harag György; 1987: Horváth Imre; 1987-1988: Lászlóffy Aladár; 1988: Markó Béla, Tompa Gábor. Év nélkül, ám kötetbeli besorolását tekintve feltehetően 1988-ban született Egyed Péter „emlékírat”-válasza. Az időrendi felsorolásból kimaradt a kötetben utolsóként szereplő Augustin Buzura-interjú (1891), jelezvén ezzel azt, hogy nem tartjuk szervesen a könyvhöz tartozónak, hacsak előlegezésként és lehetséges útkijelölésként nem,

* Kántor Lajos: *Birtokon belül?* Téli beszélgetések Erdélyben. Pallas. Budapest 1989.

ám ez most és már más lapra, más könyvbe, más – tisztultabb – időkre tartozik.

Megállapíthatjuk: a címben megfogalmazott kérdés – Birtokon belül?, vagy pedig kifejtve: „Mikor érezheti magát egy kultúra birtokon belül? Mikor érezheti magát egy író birtokon belül? Mikor érezzük szükségét, hogy ilyen, a birtokviszonyra vonatkozó kérdéseket feltegyünk?” (5. o.) – szónoki. Az volt az első kérdés elhangzásakor, 1978-ban, s még inkább azzá lett a történelmi küszöb-helyzetben, 1988-ban.

Különös olvasatra szorít a könyv: figyelniük nem arra kell, ami leíratott, hanem arra, amit a mondatok körülírnak. Az elhallgatásokra, utalásokra, célzásokra, sejtésekre stb. Egy egész – különös elemzésre érdemes – metanyelvi arzenál a könyv. *Hiányfogalmi apparátus*.

A könyv, szándéka szerint, szembesít: a kort önmagával; a gondolkodó embert önnön tudattartamaival; a – valamiféle – realitást a – valamiféle – illúziókkal; az olvasót a helyzetével („tessék kérem észrevenni, hol élünk!”); a mondatokat a mulandósággal – és még nagyon sokáig lehetne ilyen viszonyokat megnevezni. A könyv: tükör. A kor azonban sötét. A látáshoz (láttatáshoz) mégis az kell, hogy annak amivel/akivel szembeállsz, tisztának kell lennie. Ha nem, a kép, amit mutat, csak óvatosan használható.

A nyelv a hiányfogalmaké. Kérdés persze, hogy ezek valóban nincsenek-e, vagy pedig nem mondhatók ki? Mindazonáltal elmondható: a használt nyelv szép. Laokoón és fiai gyönyörűen koreografált mozdulatokkal állnak ellent a tengeri kígyó szorításának, annyira, hogy eltűnik a szörny a túlélés táncában. Az agónia mint a sajátosság ünnepe – önmagával perverzen ünneplő – méltósága. Amely a kígyóról *nemszól*. Így beszél: *nemszól*.

Az agónia gyönyörűsége. Ami a szörnyet is nagyvonalúan megcsépíti. Békés egymás ellen való élés.

Beteg korban szükségszerűen beteg-e minden ember? S ha az, tekinthető-e áldozatnak? S a gondolkodó ember? A gondolkodó ember benne él korában és felette. Benne van, de megőriztetik. Elegyedik, de nem vegyül. Különállása nem kívülálló lét, nem kívülmaradás, hiszen – vegyük most csak ezt: – önnön érdekei ellen

is megszólal. Kimondja, s nyelve elhatárolja. Világosságot gyújt – és (el)ég benne. Utat így mutat.

Nem maradt más – olvasom –, csak az anyanyelv „birtokon-belülisége” (6. o.). Az anyanyelv úgy véd, hogy megjelöl. Elrejtván kézre kerít. Véd – de mitől véd? És kit véd? Önmagát védi. Megóv attól, hogy összezavarodjanak az ítéletek.

Mindazonáltal tegyük fel a kérdést: milyen nyelven hangzanak el a következő mondatok? Miről és kiről szólnak? Íme: „...ez egyben szocialista kulturális forradalmunk nagy eredménye.” (20. o.) „...nem távolodunk-e el éppen a szocializmus építésének éveiben olyan mértékig a széles tömegektől, amely az ilyen szintű nyelvi befolyásolást lehetetlenné teszi?” (36. o.) „Az elképzeléshez, melyet írásaimban vallok és vállalok, nemcsak a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia ismert föderatív államrendszere és a mindenütt alkotmányilag hirdetett nemzeti egyenlőség jelent támpontot, hanem mindaz, ami tájainkon a szocialista integrációt szolgálja.” (40. o.) „Tegnap itt háború dúlt, ma béke van, és ez minden kritikát és ellenvetést eltöröl.” (83. o.) Álljunk meg itt.

Tiszteletkörök? Adjátok meg a császárnak, ami a császáré? (Mi a császáré?) *Anyanyelv* ez is? Egyáltalán: módunkban áll-e most szétválasztani a búzát a konkolytól, s a konkolyra úgy tekintenünk, hogy az nem a tisztán őrzött magok között keveredett el, hanem éjjel jött az ellenség és hintette el ravaszul „másodvetését” a mienkbe? Ha pedig a cél érdekében meghozott áldozatok, akkor viszont szólnunk kellene a célról, amely az úton levés módozatainak is alibiül szolgál. S ha hajlunk a jó szóra, és nem a cél, hanem az eszközök felől ítélkezünk? Honi gondolkodásunk nagyon mély gyökereiről van itt szó, mentalitásunk alapvető ideológiai örökségéről. Kérdés, persze, ki maradt tisztán? Ámde egyetlen példája a tiszta útnak vajon nem érvényteleníti-e egy csapásra a konjunktúrára hivatkozó – s a konjunktúrárt váltig erősítő – hivatkozást? Ha pedig több lehetséges útról beszélünk, amelyek egyugyanazon célt közelítenek, akkor ezek az önelvesztés, önfeladás mértéke(i) szerint különböznek? Vagy pedig a sokféleség közös irányát nem éppen egyforma tisztaságuk adja, amely voltaképpen nem is az úté, hanem a célé? Nem lehet túlélni bármi áron. Nem éltünk túl.

Nyelvi fossziliák ma már. Egyetlen nap alatt lettek azzá, mindegy most, mi a fordulópont neve. Fossziliák. Nem tudom, milyen nyelven hangzanak el. Mindenesetre bizonyos értelemben nem az anyanyelven. A reménytelenség és a távlattalanság megnyilatkozásai. Legfőbb örökségünk. Érvénytelen mondatok. Nem ma – már kimondásuk idején is azok voltak. Mert: „Amit a holnap megcáfol, az ma is hazug.” (90. o.) El lehet-e menni az identitás feladásáig az identitás megőrzése érdekében? Ez itt a kérdés?

Kisebbségi közéleti gondolkodásunk szerepe(ke)t örökölt, járható utat nem. A meglevők mind kivezetnek. És amikor szerepet írok, valamiféle puha homályra gondolok. Érdeemes volna megvizsgálni, vajon a mindenkori kisebbségi sors velejárója-e az ún. közösségi érdekekben vállalt szerep, mely elhomályosítja és a pillanatnyiság igájába kényszeríti az alkotó embert és megrongálja a műalkotást. A műalkotás ugyanis a szerep szolgálóleánya, s így a valósághoz való viszonya esszenciálisan megváltozik. Egyetlen példa erre: „Égzen-gésben harisnyát, sálat kötögető irodalmárok, akik egy nemzetiségi kollektivitás gondjain kívül eseten bámulják saját köldöküket, mindig voltak és lesznek is. Szerencsétlenségükre: nincs, aki számukra külön valóságot teremtene.” (12. o.) Nincs, nincs. Ami miatt ők maguk teremtik meg a „külön valóságot”, amely a meglévőt nagyvonalúan felülbírálja, s bizonyosságát adja annak, hogy – *non*valóság. A műalkotás ezt teszi. Ez a dolga.

A szerep a keretek megőrzését tűzte ki célul, azzal az önmagát kínáló érveléssel, miszerint, ha nincs keret, nincs – mondjuk – irodalom. És ennek érdekében késznek mutatkozott feláldozni az irodalmat. Ha most, az előttünk álló időben, volnánk bátrak előszámolni a műveket és nem a verejtékezve megőrzött kereteket – amelyek, persze, nincsenek! –, akkor megírhatnánk a *keretre feszített irodalom* történetét. (Kisebbségi kerettörténet.)

Látunk adatott, hogy az intézmények bármi áron való megőrzésében gondolkodó magatartás sokkal erőteljesebben szolgálta a fennálló rendet, mint magát a kultúrát. Másfelől meg a tekintélyek és szerepek súlya végül is egy monolit szerkezetű kisebbségi kultúrát eredményezett, amely értetlen türelmetlenséggel fogadta a másfajta értékeket. A másságot az idegenség agressziójának fogta fel, s rendre

kivetette, miközben taktikai érvekre hivatkozva és egy patológikus reménykedés pozíciójából rendre elfogadta a megszüntető intézkedéseket. Ami pedig nem töröltetett el, arra az a szerep hárul, hogy a valóságos létezés látszatát őrizze, s ahelyett, hogy a kultúrát, a megszüntető eszmét szolgálja.

Valaminek kétségkívül vége van. Megsemmisültek a perverz jóhiszeműségből fakadó ítéletek, amelyek a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon (49. o.) és az iskolák betiltását (21. o.) „oktalan félreértésnek” minősítik. Leáldozott minden bizonyial az eredményesség „erkölcsének”, amely a „kis rosszat nagy jóért” voltaire-i hitével diszkriminatív közösségi szerepeket szült. A szerepjátszó ember ugyanis erőteljes függőségi viszonyban van a fennálló renddel, halhatatlannak, megváltoztathatatlanak tekinti azt, ami van. A helyzet megszűnése meg légüres teret teremt körülötte.

Elválasztani a szerepet a műtől, a közösségi szerep – amúgy sok tekintetben vitathatatlan – értékét a belőle nem magától értetődően származó mű értékéből – elodázhatatlan. Méltósága, így, *tiszta* szerepnek és *tiszta* műalkotásnak az értékek rendjéből fakad. Félni ettől annyi, mint a jövődőtől félni.

A szerepek kizárólagosságára, türelmetlenségére, kirekesztőlegességére álljon itt egyetlen, a könyvben fellelhető példa, amely további, elmélyült megközelítésekre érdemes. A kulcs-év: 1980. Visszaolvasva úgy tűnik, készen állt ekkor egy teoretikus nemzedék, készen állt elfoglalni helyét a kultúrában. És kiderült: nincs helye. Ők voltak akkor a *helytelenek*. Vagy korabeli megfogalmazásban: a „hőbörgők”. Mit jelentett akkor, 1980-ban hőbörgőnek lenni? Többek közt: úgy vélekedni, hogy a szolgáló irodalom nem eleve jó is...

A *Birtokon belül?* arra szólít fel: antedatáljuk mondatainkat. Amiből az következik: le kell mondanunk róluk. A kijelentések akkori vákuuma mostani örökségünk. Nézzünk szét, próbáljunk mély lélegzetet venni.

Minden világos, még sincs nappal.

(1990)

Feljelentő szerkezetek*

Legszívesebben Székely János rezignált szavaival kezdeném: „A való világban soha egyetlen vita sem vezetett sehová; mindenki csak a magáét mondja...”

Itt fekszik előttem Robotos Imre *A nemzethalál álhite. Megjegyzések egy drámalátomáshoz* című szövege** , amelyben a sokat megélt és túlélte szerző mondja a magáét, s magam azt tapasztalom, nem értem mondandóját. És még csak nem is egyszerűen és mindközönségesen az összefüggéseket (ezek helyenként hiányoznak is – de erre még egy-két példa erejéig visszatérünk), sokkal inkább magát a nyelvet nem értem, gyakorta állok tehetetlenül jókora szövegrészek előtt, megtörve és üresen. Fogalmam sincs, mivel/kivel

* A Mórok ősbemutatója környékén (helyszín: a gyulai Várszínház; rendező: Tompa Gábor), minekutána már korábban, a Látó és a Kortárs oldalain napvilágot látott Székely János öt felvonásban megírt „történelmi esszéje”, degesz borítékot hozott a postás, benne Robotos Imre terjedelmes vitairata a Mórokról, mi több. Székely János alapvető alkotói pozíciójáról, a Kortárs szerkesztőjének vitára invitáló levele kíséretében. R. I. írását olvasva óhatatlanul fölvetődik a kérdés: mivel is lehetne itt vitába szállni? R. I. oktan mondataival, melyek lépten-nyomon arra utalnak, hogy a Mórok problematikáját ő voltaképpen a saját személyére szabottan soha nem élte át, soha nem élte meg, ehhez kiindulópontként az önzonosság ajándéka a feltétel? Miképpen Deciusnak a Caligula helytartójában. R. I.-nek nem volt véleménye sohasem, következésképpen gondolatai sem lehettek. Amikor látszottak lenni, akkor az minduntalan a konjunktúra, a kurzus, az ideológia lelket megoltó anti-nyelvéből hárult rá. Élet és életmű – ami, persze, nincs – tökéletesen fedi egymást. Mi az, amivel vitakozni lehet? – kérdezem újfent. A szöveghez alapvetően két úton közelíthetünk. Elhatározzuk, hogy komolyan vesszük és, következésképpen, kísérletet teszünk arra, hogy R. I. írását Mórok-értelmezésnek és történelmi kontextus-elemzésnek tekintsük.

kellene a *Mórok* olvasatán szembefordulni, munkás-paraszti hévvel, sarlóval és kalapáccsal. Magával a „mesterművel”. (Robotos állítása?) Ami, ha az, fogalmaim szerint *közös nyelv*, a közösségé, a nembeliségé – elvetni tehát legjobb-önmagam megtagadása árán lehet csak; elvetése, így, legfeljebb egy újabb drámában lehetséges, ami, ha létrejön és végbemegy, nem áll szemben az előbbivel, a kettő teljes egésze egymásban dereng... stb.

Miről beszélünk?

Érteni szeretném Robotos Imre írását, ehhez azonban előbb tán Robotos személyét sem ártana érteni, csak hogy nekem ez sohasem sikerült. És amikor leírom, személy, valójában a közelmúlt kényyszerítését kívánnám a saját személyemre méretezetten elgondolhatni, hogy értve értsek és látva lássak. (Ebben az esetben azonban elegendő volna a *Mórok* elemzésére szorítkozni és nem gondolni a Robotos-írással...)

Kolozsvár napilapjában olvasom Robotos egyik harcostársáról és ellenfeléről, hogy ő volna az „örök túlélő” és az „örök talpraálló”, a történelem „tragikus balekja”. A személyen keresztül érthető volna az is, amire egész életüket *föltették* (vö.: „örök túlélők”, „örök

Avagy, a másik út, R. I. írását mint szöveget annak tekintjük, ami: nem létezőnek. Ám ha mégis észre vesszük és gondolunk vele, akkor semmi esetre sem értelmezéseinek a(z) irodalmi) relevanciaértékét hangsúlyozzuk. Az első lehetőség e sorok írója szerint a szöveg legitimitációja, és azt a látszatot kelt(het)i, van mit helyre tenni hasonló robotosoid értekezésekben. A második változat azonban nem áztat és nem éltet. Eszerint arról lehet szólni tehát, miképpen nincs ez a szöveg, ám ez a negatív módon való létezése voltaképpen pusztítás, amennyiben a másról való beszéd mint princípium működik benne. Nem tehető helyre, mert R. I. nem téved, R. I. ugyanis nem azonos R. I.-vel. Miközben, tapasztalható, a konjunkció mindig azonos önmagával. Aki azonban úgy véli, a vázolt paradigma csak R. I.-re áll – és, jaj, sokan gondoljuk így! –, az hazudik önmagának. Az R. I.- (vagy H. Gy.-) szindróma társadalmaink – jelesül a kisebbségi társadalmak! – súlyos öröksége e tájon. Morális ballaszt, amivel egyelőre még nem tudunk mit kezdeni. Elhárítjuk. A kérdés tehát, megítélésünk szerint, sokkal bonyolultabb annál, semmint megúszhatnánk. Nem fogjuk megúszni. De ez a mondat már reménységből fakad, jóllehet (vagy: mert) e sorok írója a történelemhez mért zsenge kora ellenére sem hiszi azt, hogy makulátlan volna. ígéri, erről egyszer, majd. ígéri magának.

**Kortárs, 1991/11.

talpraállók”). Nem is a sajátjukat tették fel, hanem rendszerint másokét? Az örök elbukók és minduntalan fejre esők életét? Lehet – ezenközben – folyamatosan hinni az eszmében? Volt volna bár erkölcse e hitnek, lehetett volna s lenne hitele a megértésnek...

Mi marad tehát? A folyamatos talpraesések („talpra magyar!”) és az a hátborzongató könnyedség, ahogyan a múltat, mint egy pihét, le lehet fújni a kabát hajtókájáról, és *továbbállni* azután („hí a haza!”). Hithű marxisták kerestetnek e tájon. Nincsenek. Akkor hogyan volna elszámolható a múlt? Sem elszámolni, sem leszámolni nem tudunk vele – *múlt van*, jelen nincs. Vannak maszatolások, összekevertetik nagyvonalúan a sérelem (kinek ne volna ilyes a miniszterelnöktől a pártaktivistán át a párt emelőin csüngő, magát ellenzékiné tudó legutolsó párttagig?) az üldöztetéssel, a sértettség az áldozati mivolttal.

Nem a *Mórokról* szólok, amiképpen Robotos sem arról beszél, hanem lehetséges – de hát lehetetlen! –, elképzelhető – de hát elképzelhetetlen! – premisszák után kutakodom, hogy a jelzett szövegben tárgyiasuló gondolkodásmódot követni tudjam. Hogy legalább sejtsük, miről értekezünk akkor, amikor bumfordian, majd-hogynem őszintén ilyet vetünk papírra: „Művét érteni (megérteni) kellene (illenék).” Mármin a Székely Jánosét. Maradjunk ebben, mondanám, mindazonáltal máris elmentünk egymás mellett, mondom én is a magamét, miközben Robotos halált megvető bátorsággal szembefordul saját szavaival, térül-fordul; elefantoid infantilizmussal topog a „szikrázóan időszerű, igazságokban és tényekben gazdag, csillogó okfejtésekben megrázó színpadi mű” hajlékaiban, mindent lever és már-már méltányolandó kedélyességgel megtapos, mialatt váltig azt dünyögi, a mestermű „abszolutizál”, „a maga abszolút igazát hirdeti meg”, „nem hajlandó tehát építő kritikával szolgálni és dialektikusan elemezni, netán önkritikát gyakorolni – a szerző, a mű – és a javaslatokkal előállni, végül megszavaztatni és határozatokat hozni. Vajon mit „csodál” Robotos Székely János művészetében, és hogyan cselekszi meg egyszerre a csodálatot és azt, hogy: „sohasem értettem vele egyet?” (Székely Jánossal? A művészetével?) Nem értem, mivel kellett itt egyetérteni? Megkérdezném: Az Oidipusszal egyetért? És a *Hamlettel*? Az urakkal, akik e műveket megalkották,

egyed tud érteni? (Ne siessen a válasszal, olvassa el előbb a műveket!) Hieronymus Bosch képeivel? (Ne siessen, mondom.) Túl messzire mentem? Ez itt a kérdés?

Valójában, persze, nem. Robotos mindenesetre: *non coronat*. „Vitathatóan, de meggyőződéssel”, mint írja, érvel, finnyásan pizskálja a *Mélyvizek partján* verssorait, kijelenti, nem ért egyet azzal, hogy szebb a költő megálmodta táj, és azzal végképp nem, hogy gyorsabban suhan a „koholt gálya”, neki ezt ne mondja senki, mert hiszen ő is megálmodott egy nem létező világot, tapasztalatból beszél, megálmodta mozgalmi mód – illetve álmodni vélte mások álmát –, következésképpen koholt, koholt, amennyit csak lehetett, s lám, mi lett belőle mégis. Fölteszi hát a cenzori kérdést – elképzelem, amint a recsegő, amolyan „leszóló” telefonba beleordít –: „Ő mondja, vagy a folyó mondja?” És a megsemmisítő válasz: „Mindketten szólanak.” (Mármint a folyó és nevezett személy – vö.: csatornaépítés.)

Hasonló kérdés elé állítani Robotos Imrét már aligha lehet, hiszen, állítása szerint, a kommunista eszmék folyója csak a „köldökéig” ért. De hol van már az a minapi áradás? És hol van ehhez képest Robotos Imre? Á7gyógyultan, frissen, köldöktől felfelé makulátlanul emlékezik apró, több évtizedes botlásaira, miközben Sz. J. „teljes alávetettségben élt az elvi abszolútumokkal...” Az önnön abszolút eszméi alatt görnyedő Székely János versus felszabadult és megtért Robotos Imre. Micsoda paradoxon, valóban. És mit jelent a múlt idő – „élt” –, összevetve a *Mórok* keletkezési évével? Igen, igen, hát ilyenek ezek az átokverte tehetségek, abszolutizálnak, abszolutizálnak, körül se néznek, mi folyik a világban, csoda-e, ha tragikusan rosszul mérik be a szél irányát, és reménytelenkednek, mikor pedig mindig van *kiút*, résen kell lenni, kérem, és nem szabad sohasem elfelejteni: mindig csak az „eszmék közelségében”, de ne tovább! ne tovább!

Hol is csellózta el az életét és az életművét Székely János, ez az amúgy „hajlékony, finom elme”? Mitől lát ez rémeket 1947-ben (a Robotos aposztrofálta *Mélyvizek partján* keletkezési éve), midőn a világ, itt mifelénk, új arcot ölt, minekutána a szomszédos Birodalomban folyamatos népiünnepély az élet, ésaki számított, már a pártiskolák padjaiban üstöllést haladó értelmiséggé varázsoltatta ma-

gát, élet és halál urává...? Miért kívánja olyannak látni a tájat, „ahogy kezdeti szépségében állott”? Robotos sehogy sem érti. Megengedő hangvétellő szövegében élvezzük együtt a feljelentő szerkezetet: „...elméssége ellenére azért hat (bizonyul) képtelen elvonatkoztatásnak, mert ő maga nyitott szellem, képes a látszólagos lehetetlenség befogadására, sőt elfogadására is.” Így, így. Grande profundum ipse homo! Min csúszott el ez a remekelni tudó finom elme? Talán azon – kísérletezik Robotos –, hogy Székely János nem vesz tudomást arról, hogy a vadállatok is „vétkeznek”. (Volna ember viharverte kultúránkban, aki pályájuk elején álló fiatal alkotók figyelmét erre a tényre atyaian fölhívná...? Bizony mondom, nincsen.) Ha jól értem Robotos okfejtését, ennek a pontatlan megfigyelésnek esett áldozatául Székely János emberképlete, és így lett „a rációnak ez a kimagasló művésze egyszersmind az irracionizmus dalnoka is”. (A feljelentő szerkezetek egyik gyöngyszemét idéztük!)

Reménytelennek tartom Robotos Szabédi-apológiáját is – védelmezzon meg téged Robotos Imre! –, azzal a sufhiból előrangatott „kollegiális” és mindenestül fogva hazug – mert nem *emberről* szóló – Csehi-idézettel. Szabédit Robotos meg nem értheti, hiszen kettőjük között a különbség esszenciális: Szabédi nem állt meg, hanem végigment az úton. Ezért lehetett hőse a Móroknak, ezért írható le róla: „tisztelt és szeretett”. *Ebből* nem következik a Csehi-féle mozgalminekrológ-hangulatú szövegcese. (De hát aligha hiszem, hogy Robotos tudna még követni.)

Nem a *Mórokról*, mondom, nem. És nem is nemzethalálról. Aminek lehetőségességre nézvést Robotos személye (története, mondatai) – érv. Hanem arról, hogy itt vagyunk, meg ott vagyunk (*nem* országhatárokról beszélek!), értetlenül és érthetetlenül meredünk egymásra. Megkockáztatom: Robotos ugyanolyan radikálisan nem ért engem, ahogyan én őt.

(Eddig eljutván illenek tanúságot tennem munkám alatti megajándékoztatásom nagy-nagy gyönyörűségeiről. Megosztom az olvasóval. Újraolvastam ezt-azt, most az *Enkidu mítoszát* – in Székely János: *A mítosz értelme* –, és a *Kis Magyar Pornográfiát* említem csak. Ajánlom vigaszul és a lélek megvidámodásáért. Robotosnak is.)

(1992)

Beszéljünk a szeretetről

(Válasz körkérdésre^{*})

Nem akkor érsz célhoz, ha mindent kimerítettél,
hanem ha megtalálsz a kimeríthetlent.

HAMVAS BÉLA

Körkérdés. Magamban föl ismerem. Ha a század neve, akkor szólni arról kell, miképpen az enyém is „Szeret” meghúzódni ebben a puha elvontságban, miközben leigázza szerre mondatainkat. Az alkonyuló század nevet keres magának. Leltárt készít [1]. Volna egy-két névjavlatom, előhozakodom. Legyen a század neve: Bonhoeffer. Legyen: Kolbe atya. Legyen: Teréz anya. Illik győztesek nevét vélni a kapura.

Mindazonáltal élhetnénk a fordulattal: a gyűlölet eszköztára, a végrehajtó rendszerek totalitása, miközben az ember ugyanaz, aki

* **Beszéljünk a gyűlöletről** 1. Annyiféleképpen minősítették már ezt az öreg, nemsokára kimúló XX. századot, amely serdülőkorában az I. világháborút hozta Európára, most meg az Öböl-háborúval tartotta rémületben valamennyi kontinent. S az utóbbit közvetlenül megelőzve, illetve kísérvé, a szocialistának mondott világrendből szabadulni akaró országokban minden eddiginél virulensebbnek mutatja a nemzetiségi ellentéteket. Természetesen nem feledkezve meg e két dátum, 1914 és 1991 között a korábbi fasizmusokról, Auschwitzokról és Gulagokról, a „békés” és fegyveres népiirtásokról – vajon nem indokolt a gyűlölet századáról beszélnünk? 2. Ha tudományos felmérést kellene végeznie, a gyűlölet milyen alfajait tartaná szükségesnek számba venni? (Itt már talán nem kellene a XX. századra szorítkoznunk, visszamehetnénk Káin és Ábel történetéig...) 3. Közösségek (és egyének) együtt-, illetve egymás mellett élése valamilyen formában mindenütt fölveti a többség és kisebbség kérdését. Ebben az összefüggésben mi a véleménye a „védekező gyűlöletről?” 4. Egyedi és történelmi tapasztalatokat figyelembe véve, mit tart

volt. Az arzenál, persze, aligha szül gyűlöletet. Miközben a gyűlölet megtalálja önnön felvonulási területét. Lucius Domitius Nero cirkuszi játékok pompájában és díszletvilágában gyűlölt. És nem egyedül [5]. Vele élvezett maga az istenadta nép is. A kultusz szintjére emelt gyűlölet. A gyűlölet mint vallás. Kérdés, majdhogynem perverz kérdés, ki bírta tovább? Ki látta meg a bevonuló mezítelenek seregében a hódítókat [3], [4]? S ha már az első keresztényeket emlegettem: vajon szelídebb-é a gyűlöletnek ez az ősznépi formája, mint a hermetikus halálgyáraké? Ez itt a kérdés? Mindenesetre az talán elmondható, hogy a keresztényüldözéseket nagy szemléleti szerkezetváltás követte, megfogalmazódott hát erőteljesen és egyértelműen mint negatívum, mint sötétség. Neve lett, megszemélyesült, ami pedig feltétele az ördögűzésnek. Ez pedig nem mondható el – fájdalom – századunk gyűlöletleleményeiről. Ennél fogva, jelesül a második világháború terhe alatt, még nagyon sokáig görnyednünk kell.

A század neve? Nos ez az: nincs neve a XX. századnak, csak iktatószáma van. S ez valóban speciális e századi tehetétel. Ama problematikusság, mely igen nehéz elválasztani a sötétséget a világosságtól. Ám hitem szerint most is, mint a Genézis első (!) napján, csak fölülről lefelé történhet meg.

A fentiekből számomra egyenesen következnek: nincsenek „alfajai” [2], nem hierarchizálható. És nem is olyan értelemben, ahogyan ezt a sorsanalitikus Szondi vallja: „Káin uralkodik a világon. Aki ebben kételkedik, olvassa el a világtörténelmet. [...] A világtörténelemben nem Isten, hanem a Káin-emberek szelleme jut kifejezésre.” Ami a gyűlölet talaján fogan – az gyűlölet. Annak tartom ezt az eufemizált formát is, ha egyáltalán van ilyen: „védekező” gyűlölet [3]. Hiszen a többség-kisebbség kérdéskörében az elválasztó vonal számomra nem

célravezetőbbnek a gyűlölet oldása érdekében: a kölcsönösen gyűlölködő vélemények és állásfoglalások nyílt kibeszélését (illyési szellemben: „mert növeli, ki elfödi a bajt”) vagy az indulatok írásos kifejezésének bizonyos visszatartását? (Esetleg: a gyűlölettel szembeállított szeretetvallás hirdetését?) 5. Legnagyobb gyűlölet-élménye? (Ha nem ütközik az előző kérdésre adott válaszával a felelet.) Esetleg közvetett, irodalmi vagy színházi élményre, amely az etikai-esztétikai érvényű kibeszélés mellett lehetne érv, a katarzis legújabb kori (irányzatoktól független) újraigazolása... Korunk 1991/4.

faji/vallási. A különállást a gyűlölet/szeretet mentén tudom csak végiggondolni. Nagy illúzió ez, tudom. Ettől van értelme számomra a(z) (itt)létnek. Amint faji, kisebbségi-többségi vonzata van a gyűlölet „nemének”, az eredmény: szemantikai zavar. A többség gyűlöl, a kisebbség elszenved, avagy kiúttalan helyzetében védekező-mód visszagyűlöl. Mi most a gyűlöletnek ebben a bábéleiben élünk. A szeretet nyelve a konszenzusé: ember szól emberrel, az Ember Fia nyelvén. A gyűlölet apokalipszisében nem lehet igazságot tenni. Gyötrelmesnek tartom az áldozatok listájának statisztikai összehasonlítását és ebben keresni valamiféle igazságot. Az emberi élet, íme, mint kartotékadat. (Sorsdöntő csatát veszítettünk el Marosvásárhelyen. Gondolkozzunk el azon, hogy ott mindenki azt tette, mindenki, román, magyar, amit elvártak tőle, semmi esetre sem azt, amit – támadva és/vagy védekezve, védekezve és/vagy ellentámadva – célszerűnek hitt.) A védekező gyűlölet azt sejteti gyűlölködve, hogy tekinthető a gyűlölet taktikai mozzanatként. Hogy célja volna [4]. Jóllehet a gyűlölet „célja” minden célok visszavonása.

A védekező gyűlöletről beszélni minden bizonnyal rafinált önfelmentés. Miből táplálkozhat? A kisebbségi önszeretetből, többek között. Valamiféle olyan érzés ez, amitől kívül-belül párás lesz a szem, olyannyira, hogy meggátolja a látást mindkét irányban. Súlyos örökségünk. Különböző megfogalmazásait ismerjük: a „produktív fájdalomtól” a „sajátosság méltóságáig”. Idézhetném most Kafkát („A sajátosság kiemelése – kétségbeesés”), megtámogatásul annak, hogy mindkét megfogalmazás eufemizáló őszintétlenség. Nem a kétségbeesésről szól(t) s nem a sajátosságról, hanem a teljesítményről és a méltóságról. Kisebbségi gettó-szemlélet ez, aminek következtében itt élünk *összezártan és némán* egymás mellett.

A mondat, mely világosságot gyűjt, nem szól a sötétségről. A szeretetet sugárzó mondat nem artikulálja a gyűlöletet. Megszünteti. A szeretet mondatai megszólítóak. Mert különben ki beszél, ki kit kölcsönösen gyűlölködve [4]? És az indulatok visszatartása: attól azért vannak azok. A gyűlölet nem módszertani kérdés. Szólni tehát nem arról kell, miképpen gyűlölködünk okosan, „célravezetően”, „nyíltan kibeszélve” avagy „visszatartva”. A gyűlöletet eleve nem lehet „nyíltan kibeszélni”, mert nem a nyitottság szellemében fogan.

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Visky András: Hamlet elindul

Beszéljünk a szeretetről: nyelvünk egyetemének kopernikuszi fordulata volna ez. Beszéljük *a* szeretetet.

Vannak szavaink?

(1991)

Ugocsa non coronat

Tanácsstalan vagyok. El kellene döntenem, miről szól Bérczes László eksztatikus és rezignált „előadása”, a vagy-vagy, mely vitát indít. Pontosabban; miként szól rólam, hogy van a helyem benne, s van-e egyáltalán? Vitám-e? (*Vitam et sanguinem?*) Mert hisz, amiket gondolok, *innen* teszem, amiből pedig következik: magát a toposzt kellene tisztáznom mindenekelőtt, az ugyanis – „innen” – rejti viszonyomat a felvetett és lappangó kérdésekhez. Leselkedik rám – a lapra, az Olvasóra – a másról való beszéd veszélye, ami ugyan bírhat valamiféle téttel számomra – a vagy-vagy, az elkötelezettség és függetlenség kérdése, az „ügy” stb. –, ámde mindenestől fogva személyes marad és megközelíthetetlen.

*

Amennyiben a *Kötőjel...* arról szólna (s tán valóban leginkább erről szól!): oly korban adatik élnünk, amelyben nem lehet megszólalni, és hallgatni sem, mert „besorolódsz”, tőled – személyedtől, szándékdótlól – függetlenül értelmeződik az, amit mondasz, *nem te vagy az* stb., akkor a vita legkevésbé a színházi életről szól, hanem egy tágabb – politikai, kulturális – kontextusról. A kontextus megnevezése és elemzése híján eleve másról kényszerülünk beszélni, más értődik alatta (még olyan értelemben is, hogy trendek helyett személyek), szép, szenvedélyes mondatokat fogalmazunk meg, sokfélét – azaz semmit nem – jelentő, szolgasorsban sínylődő szavakkal. Miközben, ezzel együtt, igazunk van, de külön-külön van igazunk, a közbevetés ember és ember között van, semmi esetre sem különböző állampolgárságú személyek között. És ha ehhez még hozzáveszem –

* Bérczes László: **Kötőjel** ... In Magyar Napló, 1991. augusztus.

hozzáveszem, íme – a kontextusok különbözőségét, akkor félve és rettegve gondolkodom Gabriel Marcel mondatára: a szavak szolgasága az alapja a fanatizmusnak.

Más kérdés az, hogy a kontextuselemzés – az anyaországra vonatkozó – *innen* nem végezhető el felelősen. Legfeljebb annyit mondható el, hogy ez elmúlt negyven év *másként* teltek el itt és ott, és hogy, a jelek szerint, nem teltek el sem itt, sem ott talán. (Ennek látható és tapasztalható következménye egy bizonyos nyelvi elszigetelődés, különböző és egymástól idegen kultúrkörökbe való betagozódás...)

Erről lehet tán szólni, itt is, ott is. Meg az ideologizálás gyötrelmes kényszeréről, ami lehetetlenné teszi, hogy a szakmáról szóljunk – színházról, mondjuk –, és szakmát értsünk alatta-felette-körülötte-és-benne. Itt tartunk most. Itt s így élünk mindnyájan. A vélemények megszűntek emberek vélekedései lenni, elszemélytelenedett (emdéef-eszdéesz-fidesz-) állásponttá válnak, a pozíció igazságává, elhárítható tehát, nem ösztökél megfontolásra, mert váltig a dobogó ácsolatát kell figyelembe venni. Ilyen értelemben valóban nem túlzás azt állítani, hogy szellemi Bejrút jött létre (Balassa Péter kifejezése), a kijelentések morális súlyát, jószándékát minden esetben meg lehet kérdőjelezni, mert hiszen eleve a hatalmi szférában értelmeződnek; pozíciókra fordíthatók le tehát és a javak (székek) elosztására.

Miről van mód beszélni ekkor, amikor nem emberek (nem-emberek) állnak szemtől szembe egymással, hanem maszkok, szerepek, párt-állások, elköteleződések – Te is, fiam, Brutus, emdéef-fidesz-eszdéesz szimpatizáns vagy? –, mert hiszen, vegyük észre, *igaza minden- kinek* van, de az láthatóan csak az övé, kirekesztő tehát és megőrző: megosztó – de nem különbséget tevő; szigorú – de hisztérikus; élet-halál kérdése – de nem aeterno modo egzisztenciális.

Miről beszéljünk hát? Hogyan értsük a szót? Innen – s ez talán esélye is lehet a megszólalásnak – nem tartható nyilván napra készen a *ki kicsoda* lajstroma, a mondatok hitelére kell hagyatkozni, és értetlenkedni kell gyakran, annyit lehet mondani: ebben a mondatban van szeretet, benne a maradandó vett lakozást, értve van. Vagy, persze, az ellenkezőjét.

Önmagunkat szemlélve – innen nézve ide –, amennyiben összevetném állapotainkat azzal, hogy ez itt s így otthonom volna, szülőm és megölöm, akkor leginkább arról érzek késztetést beszélni, nem elhárítván *magamról* a lehető következményeket: a kisebbségi kultúra egésze válságban van. Ennek okairól ehelyütt beszélni, a vita megszabott keretében, nincs mód, viszont szükséges jelezni azt, honnan kell(ene) elindulni, hogy tisztességesek maradjunk és megérkezünk Kisvárdára, netán Kaposvárra. Elég, ha visszaemlékezünk arra, ami Kisvárdán, a tanácskozáson ment végbe, a vásárra vitt – igaz, korábban könyvek borítóján is áruba bocsátott – kisebbségi szenvedés gyötrelmes, a hallgatóságra nézve is megalázó ripacsériájára, az önmagunkra (szakmánkra?) való kérdezés minimális – mondanám: alkotó-emberi – igénye nélkül, megtoldva a *másik fél* távollétében elhangzó hetykén románozó (vö. zsidózó) mondatokkal. És még csak nem is az elhangzottak igazságtartalmára gondolok (igaza mindenkinek van), hanem a nivótlanságra, a nivótlanság pedig bűn. De szemléletes példa volna a Kolozsvárott lezajlott *Székelyfonó-bemutatót* követő apokalipsziszről szólni, amely brutálisan és ismét: színvonaltalanul figyelmeztetett arra, hogy (itt) valaminek vége van, s ezt észre kellene venni, nincs mód az álláspontokat tisztázni, mert nincsenek álláspontok. A számvetést külön nehezíti az előadás budapesti fogadtatása, a visszhangos *szakmai* siker (Fodor Gézának hiszem el!). A kettő, így együtt, súlyosan felveti a kérdést: milyen színházat lehet itt csinálni, hogy ne történjen elszakadás és leszakadás (közönségtől és szakmától); miről kell szólnia a színháznak, ha, a jelek szerint, semmit sem tudunk azokról, akikhez szólna... A kérdés tehát számomra ennyire bonyolult s a mindennapokat érintő.

Sommásan úgy fogalmaznék: az erdélyi problematika nincs megfogalmazva – sem itt, sem ott –, amit annak vélünk, az a pillanatra játszik, vagy elfogultan dilettáns és értéket pusztítóan, nivellálóan “ügyet” féltő vagy kampány szagú. (Feltettük-e már a kérdést magunknak, mi volna az oka annak, hogy jószándékú anyaországi népek az Erdély szó pusztá emlegetésére is ellilulnak?)

A Kisvárdá versus Kaposvár kérdés azonban számomra a fentiekénél sokkal egyszerűbb. (Nem a morális része, persze, ki hova tartozik, itt vagy ott jelenvén meg...) Mindkettőt jól definiált (színházi)

találkozóknak gondolom, s a szándékok mértéke szerint céljaikat teljesítő rendezvényeknek. Kisvárdai: nemzeti kisebbségek (1) színházi fesztiválja (2). Ami megmagyarázva azt jelenti: kisebbségben élő társulatok pusztán létének megünneplésére szánt alkalom. (Azt ugyanis senki sem gondolhatja komolyan, hogy a válogatatlanul összetereztetett kisebbségi társulatok számottevően gazdagodhatnak szakmailag.) A színház itt nincs komolyan véve. Fel lehet sorolni, miért fontos és szükséges Kisvárdai, tisztességes felsorolásban azonban a színház nem szerepelhet. Ennyi. Ebből következően magam megértéssel fogadom a színházi szakma tapintatos távolmaradását. Kaposvár: országos (1) színházi (2) találkozó. Aligha lehet tehát a rendezvény szervezőin számon kérni azt a tényt, hogy nem hívtak meg egy országon kívüli társulatot.

A Kisvárdai-Kaposvár szembeállítás híjával van tartalmaknak, nem értem, miről szól. Felhangjai esetenként az *Ugocsa non coronat* plebejus büszkeségét közelítik, amelyet mi itt „felemelt fő” dramaturgiának nevezünk, s valami alig megfogalmazható, színházon kívüli minőséget jelent.

Legyen vagy ne legyen Kisvárdai? A kérdés az: mi legyen, miről szóljon a kisvárdai fesztivál? Javaslatom: szóljon a színházról. Innen kiindulva már nagyon egyszerűnek látom elgondolni, mi történjen ott, akkor, *azért a pénzért*.

Ami pedig Kaposvárt illeti: alighanem nyitott ajtókat döngtetünk, értesüléseim szerint ugyanis van elképzelés arra, milyen társulatok és miként vegyenek részt a találkozón. Most már csak előadásokra volna szükség, színházi produkciókra. Színház kellene, mint a meleg kenyér. Itt is és, gondolom, ott is.

(1991)

Hol élünk

Azt mondd meg, hogy én – én vagyok-e még?

MÁRTON LÁSZLÓ

DRÁMA ÉS SZÍNPAD

„Letűnt egy régi – jött egy új rokon; / virág fakad a véres homokon.
/ Egy pillanat: kilenc fejet lemetsző, / más pillanat: kezdődik víg
menyegző. / A világ, mint egy színes forgatag – / Szivárvány, könny,
mosoly és vérpatak. / De nektek, legyetek férfi vagy asszony, /
kívánom, hogy szerencsétek maradjon.”

Amíg e fennebb idézett mondatok elhangzanak Márton László szomorújátéka, *A nagyratörő* utolsó képében, a korábban kivégzésre megépített, vérrel átitatott emelvény a szemünk előtt változik át, a szeszélyes fejedelem parancsára, „víg, tündéri játék” színhelyévé. „Az emelvényre, hol kifolyt a vér, / szórjatok fűrészport, fölébe szalmát / s a szalmára virágot, vastagon!” A nagy történelmi indulatok ácsolata – mely felett miként ha dévaj istenség úzná a maga gyönyörűségére emberi értelmet felülhaladó játékát – láttunkra alakul: színpaddá. Mi több, magának a színháznak szomorú-nagyszerű, síró-nevető mindenkori, de újdonszerű metaforájává. Az epilógus-rendeltetésű sorok mélyéről impozáns Shakespeare-bánat gomolyog elő, akárha Prospero végső szózatából: „S kétségbe kéne esni ma...”

A drámaíró alkotói pozíciója – önnön írói anyagával szemben – hasonlatos a prosperóihoz. A színpadra szánt kísérletek kimenetele a rögzített – mindazonáltal sohasem zárt – szövegek ismeretében sem jósolható meg. A színházi aktusban – ez a drámának alkati eleme –, Pilinszky János szép szavaival, az *ismeretlen tűzvéskébe* nyúl és

megszegi a töretlen időt a műalkotás. És ez nem csupán a történelmi tárgyú, lezárt idejű szövegek esetében van így, hanem a mindenkori színpadi művel is, hiszen az előadás jelen idejű mivolta, a benne megjelenő élő anyag és az abban testet öltő idő voltaképpen minduntalan titokközeli határhelyzeteket szül. A dráma ideje: a pillanat. Mely nem tartam, hanem az elrejtett dolgok megmutatkozása, az evidenciák csalárd fátylaiban bujdosó való éles fölvilla-nása. Tapintatos, mondanánk, mert túlélhető. Végzetes, mondanánk, mert az álságos fölszámolás. Ahová immár nem lehet visszavonulni, amire hivatkozni, a dráma idejében legalábbis, immár nincs mód.

A dráma pillanatában alábukó és föltörekvő együtt van jelen. Víg menyegző a véres homokon. A műalkotás testében e két ellenkező irányú mozgás találkozási pontján jön létre a jelentés, amit, ha erőnk engedi, nevezhetünk végső értelemnek. „Én meghalok, te élsz...” – hangzik, kifelé szinte, Hamlet búcsúja.

SZÍNPAD ÉS DRÁMA

Ki felé? Merre?

„De nektek” – szól a szelíd megkülönböztetés, mely a dráma saját ideje – a színpadon végbemenő játék után mintha határt vonna a műalkotás vérrel megjelölt tere és az olvasói pozíció, a nézőtéri jelen idő között, s a maga terébe kívánja zárni az „egyik pillanat” meg a „másik pillanat” kezdetekben való különállásának, majd tüneményes együvé kerülésének metafizikai botrányát, s reánk, a végbementeken változtatni nem bíró tehetetlenekre a prosperói tiszta bánatot testálja. Ennyit „tesz” a játék, a létezés mélyét közelítő mutatvány. Színre hoz valamit, ami eredendően rejtve van, a „takarásban”, és csak a műalkotás tükörrendszerében villantja fel önmagát, éles fény hull a tájra, mely egyszerre történelmi és jelen idejű, miként a benne botorkáló ember az, sosem volt és eleve való, a maga történetévé mégis, mely egyszersmind a nembeliségé, jóllehet egyetlen személyre szabott mindenestől fogva. Milyen is? Márton László drámájából véve a szót: „Minden és mindennek ellenkezője.”

A fátyol ellebbentése, avagy a függöny fölgördülése, ha a szó – apokalipszis – eredendő értelme felől közelítünk, az idő teljességét

imitáló gesztus, amely egyben a *beteljesedett jelenlét* (paruzia) ideje is. Szivárvány, könny, mosoly és vérpatak. Minden és mindennek az ellenkezője. Apokalipszis. Végkifejlet.

A „De nektek...” különbségtétele, így, csalárd játék maga is. Ott vagyunk mi is mindannyian, olvasók és nézők, a látni kívánók, az *erősebb lét közelében* (Rilke), s a megkülönböztetés, a drámai eseményekből való kiszólás – „Én meghalok, te élsz...” – a maga terébe ragad, a nézőből-olvasóból a játék idejére látókká válunk – látó: így nevezték a régiek a prófétákat –, idő(k) tudói magunk is, s ez, az idő tudása, magunkról való ismeret is egyben.

ÉN – ÉN VAGYOK-E?

A dráma akkor indul el, amikor fölhangzik a kérdés: „Azt mond meg, hogy én – én vagyok-e még?” E könyvben szereplő öt mű mindegyikében megtaláljuk a kérdést, mindegyik mű a maga nyelve segítségével és a neki kiszabott úton közelít.

A kérdés – én – én? – fokozottan a kor kérdése.

A kérdést a találkozás szüli, a megszólítottság arche-szituációja, amelyben a másik ember szemtől szemben való láthatása, a megmutatkozás, az együvé tartozásban a különbözést és a másságban az eredendő azonosságot mutatja (meg). Emberek viszonya a dráma terében a történelmi tájat bontakoztatja ki. Azt, hol élünk és hogyan teltek el és kerültek be nyelvünk épületébe az évek.

Hol élünk?

Csiki László színjátékában, *A hely szellemében* azt mondja az ezredes a templomban fogva tartott embereknek: „Európa! Hölgyeim és Uraim! Európa. Csak azt akarom mondani: Európa. Tehát értjük egymást.” A szóhoz a szituációban a kényszer tapad. A megértés eszerint azt jelentené, a szavak értelme felől az rendelkezik, aki felül van, a jelentés tehát hatalmi előjog. A dráma bohóc szereplője fel is teszi a kérdést: „Mi a valódi, tanár úr? És így válaszol: „Csupán a kényszer. Minden cselekedetünk kényszer között történik, és ezért nem is egészen valóságos.”

Amennyiben vállalnánk a kijelentés kísértő apodixisét, akkor elmondhatnánk: erre a tájra tárnak bűvös távlatot antológiánk

drámái. A hely története, a régióé – Tolnai Ottó játékanak metafora intenzitású címét kölcsönvéve –, az egymás után következő könyök-kanyarok színes, forгатagos, valótlan története. És az, ami két, az események menetét rendre fölborító és a viszonyokat kiismerhetetlenül összekuszáló könyökkanyar között van, az a rövid, emberöltőnyi idő, az az álságos létezésé, az újabb fordulatra való várakozás, ami alatt a valótlanságok „idegen anyaga” észrevétlenül a társadalom – de hát nem is: az egyes ember – életében. És amikor hirtelen változik az irány, kiderül, alig valami vihető tovább már az újabb kanyar után, előlről kezdődik az élet, a levegővétel új ritmusához igazodni kell, ismét meg kell tanulni járni, alkatmatlannak bizonyul a korábban használt nyelv. „Nem tudok visszajutni az életembe” – mondja Zalán Tibor „majdnem drámájának” a saját házából kívülreredt, éveken át a lakása előtt tébláboló és életével számot vetni kényszerülő főhőse. Palocsay Zsigmond drámai költeményének meg az utójátékában a selejt-lét antihimnuszát zengi az Úr színe előtt az autentikus alkotói mivotról kényszerűen lemondó művészek kara. És, ugyanígy, könyökkanyarok sorozata Márton László főhősének, Báthory Zsigmondnak az élete a nagyhatalom-kis fejedelemiség borotvapenge-táncában.

Az elénk táruló táj tündérien gonosz, valótlanságok és bájos irreálisok uralta horror-régió. Önazonossága maga az identitás hiánya, választania legfeljebb magát a választást lehet, s ez is csak látszólagos lehetőség. Ez a „nem a pokol és nem a mennyország” helye, ahol a választási szabadság lényege a „nem”, mely magát a semmit szüli, a *nem-léte*t, ami azt jelenti: nem a saját életünket éljük, nem a saját gondolatainkat gondoljuk, nem mi beszélünk és nem mi cselekszünk. A semmi – ám itt még ehhez a szóhoz is társítható epiteton: „koszos semmi”, amiképpen Tolnai Ottó öregasszony szereplője mondja: „...a kettő közé [ti. a mennyország és pokol – V. A.] szorulunk, attól rettegtem legjobban, a kettő közé szorulunk a koszos semmibe” – ott rejtezik a dolgok mélyén, negatív princípiumként működik magában a nyelvben is, mely megsebez és kézrekerít (vö.: „ápol s eltakar”).

Az identitásra vonatkozó kérdések másik lehetséges alakulása – „mi történik velünk?” – ismét csak híjával van helyzetünkben fakadó

instanciának. A *hely szellemeinek* sartre-i mód összezárt foglyait templomfalak rekesztik el a külvilágtól, ahol éppen történelem „van”, odakint országhatárok indultak el vándorútra, mint a mesében, mialatt odabent a „pusztító kintlét” (Zalán Tibor) testetlen fenevadával kell egymást pusztítva megküzdenuk. Palocsay Zsigmond hősei diffúz megrendelések terhe alatt használják az életüket. Márton László fejedelem-főhőse számára a kérdés egy sokismeretlenes egyenlet, amelyre voltaképpen nincs megoldás. Tolnai Ottó hősei számára meg, létüknek bájjal teli, posztapokaliptikus állapotában a rádió volna a történetek instanciája, amit azonban ugyanúgy nem kell komolyan venni – „Már megint hazudnak...” –, amiképpen ezt az egész cirkuszi világot, ahol élünk.

Valami azonban, őrizve rejtélyét, összetartja a tájat és együvé tereli a táj emberét: a rettenet érzése, mely ismeretlen mélységekből tör fel mindig váratlanul, a rettenet, mint a tradíció maga, melyről a szereplők elejtett mondatai, pillanatnyi döntéseik szólnak csak. Márton László hősei öngyötrő monológokba menekülnek, ámde ott a mondatok élesre fent lándzsái szegzik falhoz őket. Tolnai Ottó sokidentitású figurái befejezetlen és befejezhetetlen történeteket mesélnek állandóan, s ezeknek csak látszólag nincs közük egymáshoz, az elkötetlen szálak a dráma-egész kontextusában minduntalan találkoznak egymással, ekként fonódik össze a régi téridő hálója, amelyben kis-egzisztenciák vergődnek, maguk tetszésére gyönyörűvé koreografált mozdulatokkal. Csiki László drámájának bohóca mintha róluk beszélne: „Amikor félnek, úgy dől az emberekből a szó, akár a vér. Néha eléggé mulatságos.”

Hol élünk? – nem kérdezhető. Kijelenthető csak: hol élünk.

A HELY SZELLEME

Az itt olvasható öt drámából négy a kilencvenes évek elején született. Palocsay Zsigmond műve épp tíz éve: eddig különböző – beleértve a cenzoriakat is – fiókokban várta idejét. Ez is hozzátartozik a történehez. Időszámításunk második évezredének utolsó évtizedét éljük. Mi történt az elmúlt – egy? négy? hét? – évtizedben! Könyökkanyarok sora. És most itt vagyunk, ezen a helyen, „a

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Visky András: Hamlet elindul

palánknál ahogy átnyújtotta a passzírozót / anya azt mondta
pörzsölt néninek / hogy ma vagyok 37 éves / atya úr isten kiált föl
pörzsölt néni / ennyi üres év / ennyi üres év / mindent hallottam
- és ezek a történetek szólnak leginkább rólunk.

(1992)

* Tolnai Ottó: mindent hallottam. In: Wilhelm-dalok. Jelenkor, Pécs, 1992.

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Visky András: Hamlet elindul

Szivárvány könyvek 22
Szerkesztő Jankovics József
Műszaki szerkesztő Szabolcsi Borbála
A kiadásért felel a Szivárvány és a Mentor kiadó igazgatója
Nyomta a Lyra kiadó kft., Marosvásárhely

ISBN 963-04-4597-2
ISBN 973-96650-3-9